

Kirsten Sand. Arkitekt for sin tid

ELISABETH SEIP

Et bilde av Kirsten Sand viser en liten, tett figur fotografert iført solid skinnjakke. Et tørkle holder håret på plass, ryggen spennes mot vekten av oppakning. Tegnebrett og romslig håndveske er med. Arkitekt Kirsten Sand er klar til innsats: først undersøkelser av den elendige situasjonen i nord sommeren og høsten 1945; dernest et arbeid gjennom flere år til beste for gjenreisningen av den nedbrente bebyggelsen i Finnmark og Nord-Troms.¹

For ettertiden er det hennes arbeid for gjenreisningen etter krigens herjinger som har fått størst oppmerksomhet. Det er i første rekke Ingebjørg Hage som skal ha æren for at den beretningen er fortalt. Men

Kirsten Sand har også hatt annet arbeid å vise til, og utfoldet seg tillike på andre felt. Kildene er imidlertid sparsomme, og en kan si de reflekterer hennes beskjedne form. I dette rammes hun av det samme som hennes samtidige, kvinnelige kolleger. De arbeidet ikke med store fakter og inntok heller ikke de mest synlige posisjoner i faget. Slik blir sporene svake. I denne artikkelen er det søkt å holde tidens problemstillinger sammen med de beskjedne beretningene vi har om hennes tidlige arbeid som arkitekt, og slik finne grunnlag for å tegne et litt bredere bilde av Kirsten Sand. Artikkelen gir samtidig et bilde av studentkullet som tok sin eksamen sammen med Sand i 1919, og løfter fram de unge arkitektenes interesse for boligbyggingen i mellom- og etterkrigstiden.

III. 1. Det er sommeren 1945 og Kirsten Sand er klar for innsats i nord. Sekk, sovepose og tegneutstyr bringes med. Foto: Ukjent. Nord-Troms Museum.

Men hvorfor ble det nettopp Sand som tok en rask beslutning om å dra nordover i 1945 til gjenreisningsarbeidet?

Kvinner i arkitekturen

Kirsten Sand tok eksamen artium i Oslo 1914 og ble uteksaminert fra Arkitektavdelingen ved Norges Tekniske Høgskole (NTH) i 1919. Bare 23 år gammel ble hun dermed den første kvinnen som sikret seg en fullstendig utdanning i faget ved et norsk lærested. Kvinner ved NTH vakte i starten så pass oppmerksomhet at rektor i talen ved årets avslutning ga en særlig omtale av frk. Kirsten Sand, som hadde tatt eksamen ved Arkitektavdelingen, og frk. Margot Dorenfeldt uteksaminert fra Kjemiavdelingen.² Kullene var små, 111 studenter immatrikulert ved NTH i 1915, og Arkitektavdelingen var nokså beskjeden med bare åtte studenter. Sammen med de to finnes Randi Holwech, som den tredje kvinnen i kullet. Også hun var kjemiker og tok eksamen i 1919. Hvorfor hun ikke nevnes i rektors tale er en gåte.³ Dorenfeldt, som senere giftet seg med fagfelle Eugen Holtan og tok hans etternavn, ble forsker ved Universitetet i Oslo. Sand, som valgte å leve livet alene, arbeidet først i Oslo med varierte oppgaver og i 1928 opprettet hun egen praksis. Når det gjelder henne, er det innsatsen etter 1945 under gjenreisningen i nord som hittil har fått oppmerksomheten, sammen med en annen vei hun også fulgte: musikken, som hele tiden var del av hennes liv.

I senere tid, etter hvert som flere kvinnelige arkitekter er kommet til, har det oppstått interesse for å studere arbeidet til dem som gikk foran i faget. I norsk sammenheng fremsto tidsskriftet *Byggekunst* i 1980 med et eget nummer om kvinner i arkitekturen. Redigert av Anne Sæterdal presenterte det under tittelen "på kvinners vilkår" nye perspektiver på faget. Parallelt var det gjort en særlig innsats for å sikre kunnskap om kvinnelige arkitekters bidrag gjennom å legge vekt på å inkludere de kvinnelige pionerene i vår arkitektur i *Norsk kunstnerleksikon*, som utkom mellom 1981 og 1986. Litteraturen er blitt rikere etter hvert, og her må også nevnes Wenche Findals fortjenestefulle arbeid *Mindretallets mangfold: Kvinner i norsk arkitekturhistorie*, som utkom i 2004 og bidro til å sette norske kvinners innsats i faget inn i en større, internasjonal kontekst. Her kaster hun også lys over Kirsten Sands første arbeider.

Oppgaver i tiden

Av de åtte kullkameratene som gikk ut fra Arkitektavdelingen i 1919, ble det flere som satt spor i arkitektenes verden. De skulle være med å brøyte nytt land og markere arkitektene som en viktig faggruppe i Norge. I denne faglige sammenhengen kan boligsak og boligbygging stå frem som en

fellesnevner. Det var selvsagt ikke tilfeldig. Studentene ble konfrontert med boligmangel og direkte bolignød. Det var et samfunn hvor de som trengte det aller mest, sto uten mulighet til å skaffe seg nødvendig kapital. Derfor utviklet boligsaken seg til å bli mer enn bare selve oppføringen av boliger. Organisering, rasjonell produksjon, boligkooperasjon og boligfinansiering ble del av denne generasjonens fanesaker.

Dette gjaldt ikke bare i Norge. Industrialismens byer hadde vokst voldsomt. Boligreisning for arbeiderne hadde på ingen måte stått i forhold til behovene, hverken når det gjaldt antall eller kvalitet. Verdenskrigen hadde gitt stillstand og ødeleggelser. Utover på 1920-tallet oppsto flere initiativer som fikk internasjonal oppmerksomhet og markerte boligbygging som den fremste oppgaven. Arkitektene var med i spissen for dette arbeidet.

I europeisk sammenheng ble det reist boligutstillinger som skulle fremme produksjonen og tilføre bedre kvalitet. Mest kjent i ettertid er Weissenhofsiedlung ved Stuttgart, hvor den allerede etablerte og senere verdenskjente arkitekten Mies van der Rohe sto i spissen for utstillingen som demonstrerte varierte boligtyper. Andre som hadde, eller senere fikk, fremtredende navn fikk også viktige roller, som Le Corbusier og Walter Gropius. I Frankfurt var det et annet initiativ som fikk oppmerksomheten, et boligprogram gjennomført mellom 1925 og 1932. Her ble rasjonelle typer og masseproduksjon utforsket og det såkalte *Frankfurterkjøkkenet* utviklet. Tegnet av arkitekten Margarete Schütte-Lihotzky og lansert i 1926 brøt det med tilvante tanker om kjøkkenets plass og funksjon i boligen. Kjøkkenet skulle ikke lenger være et rom for mange funksjoner og familiens samling. Her var bare plass til én, husmoren, og hun skulle bare gjennomføre den nødvendigste matlagning. Kjøkkenet var blitt et lite laboratorium. Hjelp i huset skulle man klare seg uten. Husmoren skulle samtidig settes fri, klar for oppgaver utenfor hjemmet.

Disse og andre boligutstillinger ble bredt publisert og førte frem funksjonalismens budskap om lys, luft og grønne trær for alle. Det gjaldt sammen med kravene til rasjonelle løsninger og egne rom til hygiene. Også med bakgrunn i disse initiativene dannet en gruppe arkitekter i 1928 CIAM, Congrès International d'Architecture Moderne. Byplanlegging og boligbygging var deres fremste anliggende. Fra Norden ble dette arbeidet fulgt med våkent blikk.

Norden og Norge

Stockholm hørte til de byer hvor situasjonen var prekær. Også her engasjerte arkitektene seg utover på 1920-tallet, og i 1930 kunne den skjellsettende Stockholmutstillingen åpne med boligbygging som sitt hovedanliggende. Utstillingen innebar gjennombruddet for funksjonalismens

ideer i Norden, og idealene spredte seg selvsagt raskt i nabolandet Norge, hvor slike tanker allerede hadde funnet grobunn.

Arkitekten Sven Markelius ledet arbeidet med utstillingen og formulerte krav til den moderne boligen: Boligen skulle gi hvert voksent medlem en privat sfære; boligen skulle ikke koste mer enn 20–25 % av en årsinntekt, derfor måtte arealene være små; produksjon av ferdigmat og halvfabrikata førte til at kjøkkenet kunne være lite; produksjon og stell av klær kunne legges utenfor selve boligen; bekvem tilgang på kaldt og varmt vann reduserte plassbehovet; senger kunne være nedfellbare og slik oppta liten plass; for to personer kunne soverom reduseres til 6 kvadratmeter og takhøyden senkes til 2,5 meter; alle leiligheter skulle selvsagt ha bad; og sist – felles vaske- og tørkeplass for klær, lekeplasser og daghjem!

Tanker som dette formet boligbebyggelsen i mellomkrigstiden, også hos oss, hvor vi har en betydelig mengde bygårder som følger mønstre trukket opp av 1930-tallets boligdebatt – mønstre som ble utviklet og videreført i etterkrigstidens boligreising. Kirsten Sand skulle komme til å gjøre seg godt kjent med forholdene i Sverige og den innsatsen for utvikling av bedre boliger som fant sted nettopp der.

Et kull av boligbyggere

Det ble da også mange fra kullet som ble uteksaminert fra Arkitektavdelingen ved NTH i 1919, Kirsten Sands miljø, som kom til å egne seg boligbyggingen. I formspråket beveget de seg fra 1900-tallets nyklassisisme, som de hadde med seg fra studiene, over mot funksjonalismens banebrytende ideer. Dette kom til å prege den enkelte bygning så vel som det viktige reguleringsarbeidet.

Gunnar Bjerke, som etablerte praksis i Oslo, arbeidet for bedre forståelse av den norske byggemåten. Han kom selv fra gård og hadde en særlig interesse for bygninger for landbruket. I 1950-årene utga han flere bøker om landsbebyggelsen i Norge, med nødvendigheten av å forstå arkitekturhistorien og anvende byggeskikken som gjennomgangstema.

Trønderen Peter Daniel Hofflund, som tidlig etablerte egen praksis i Oslo, ble senere byarkitekt. På den måten fikk han sterk innflytelse på utviklingen av byen og ikke minst boligbyggingen. Selv tegnet han flere bygårder utført i en forsiktig funksjonalisme.

Jacob Christie Kielland var bergenser og kom gjennom et langt yrkesliv til å være den dominerende skikkelsen fra dette arkitektkullet. Helt fra studietiden markerte han seg, den gang med særdeles aktiv og munter deltakelse i studentlivet. Da han kom ut i praksis, gjaldt innsatsen ikke bare boligbyggingen i Oslo, hvor han leverte et betydelig arbeid – først i arbeidet med

organisering av boligsamvirket, deretter som direktør i OBOS. I 1946 ble han utnevnt til statens boligdirektør, det vil si leder for Gjenreisnings- og Boligdirektoratet, med det overordnede ansvaret for boligreisningen etter krigen og særlig for gjenreisningen i Troms og Finnmark. I tillegg var han drivkraften bak opprettelsen av Husbanken, et instrument med avgjørende betydning for boligbyggingen etter krigen. Forut for dette gjennomførte han og Gunnar Bjerke boligprosjekter i fellesskap, som Holtet hageby på Bekkelagshøgda i Oslo fra 1923, et anlegg med røtter i nyklassisismen så vel som norsk bygningstradisjon. Denne velskapte bebyggelsen kan ikke bare betraktes som utslag av Christie Kiellands interesse for boligbygging, men også for Bjerkes blikk og interesse for den tradisjonsbærende arkitekturen.

Oslo-gutten Ragnar Nilsen etablerte egen praksis, og også han tegnet boliger. Som Hofflund utformet han hensiktsmessige boliger i en moderat funksjonalisme. Fremst fra hans hånd står utbyggingen av en stor del av Ila-dalen anlagt mellom 1933 og 1939, et område beliggende på grensen mellom Oslo øst og vest. Her er det en regulering som sikret lys og luft til alle i frittstående blokker. Ragnar Nilsen var også arkitekten for Iladalen kirke som avslutter anlegget mot nord. I mangt er utbyggingen av Iladalen, hvor bebyggelsen føyer seg godt etter terrenget samtidig som kravet om gode boliger med lys og luft er ivaretatt, typisk for denne generasjonen planleggere.

Frithjof Reppen kjenner vi som markert funksjonalist med boligene i Professor Dahls gate 31–33 i Oslo som et høydepunkt. Bygningskroppene trekker to slake buer gjennom kvartalet og er et av ikonene i vår funksjonalistiske arkitektur. Reppen har vært den særdeles begavete arkitekten som både håndterte et internasjonalt forretningsliv og utforsket funksjonalismens arkitektoniske muligheter.⁴

Også Kirsten Sand skulle komme til å ha boligbygging som sitt viktigste arbeidsfelt gjennom hele karrieren.

Østkantutstilling og boligsak

Sand etablerte egen praksis i Oslo i slutten av 1920-årene, men ikke før hun hadde skaffet seg varierte og nyttige erfaringer. Hun var en periode ansatt hos arkitektene August Nielsen og Harald Sund. I 1920 var Nielsen blitt regulerings sjef i Aker, og arbeidet deretter mer sporadisk sammen med Harald Sund. Sammen med August Nielsen står Kirsten Sand som arkitekt for elevhjemmet ved Diakonhjemmets sykehus i 1927.⁵ Elevhjemmet var et enkelt murbygg, oppført i tidstypisk nyklassisisme. Kirsten Sand gjenfinner vi deretter som ansatt i Aker reguleringsvesen, hvor hun yter bidrag til planleggingen av Østkantsykehuset, som skulle ligget på Valle-Hovin, men aldri ble

realisert.⁶ August Nilsen er en interessant arbeidsgiver i denne sammenheng. Han fulgte med på nye idealer. Grensen mellom Oslo og Aker kommuner fulgte den gang Kirkeveien. På østsiden, i Oslo, oppførte den etablerte og dyktige Harald Hals karré-bebyggelsen Jessenløkken i 1920-årene. På vestsiden, i Aker, sto den jevngamle August Nielsen for reguleringen av Marienlystområdet med mektige lamellblokker i tidens ånd.

I sum får Kirsten Sand etter hvert en bred praksis med erfaring både fra oppmålinger, prosjektering av boliger, reguleringsarbeid og offentlig saksbehandling. Hun arbeidet i Sverige et år etter eksamen og reiste på 1920-tallet på studieturer både til Sverige og Tyskland.⁷ Også her har hun møtt det som rørte seg i tiden. Hun er del av et miljø med dyktige boligbyggere og blir godt kjent med strømningene. En periode som boliginspektør ved Helserådet i Oslo kommune må vi tro har vekket det sosiale engasjementet og satt varig spor. Hun skriver ikke noe om slikt selv, men vi kan se hvor hun tok veien.

I Oslo hadde *Østkantutstillingen*, med Nanna Broch som initiativtaker og frontfigur, tatt opp ulike sider ved den prekære boligsituasjonen like fra 1928. Nanna Broch var boligkontrollør ved Oslo helseråd fra 1919, og var gjennom dette arbeidet blitt opprørt over de elendige forholdene i arbeiderstrøkene. Østkantutstillingens utstillinger, foredrag, kurs og andre arrangementer ble bidrag til å bedre forholdene. Basen var Torggata 51 ved Ankerbrua i Oslo, hvor et lite trehus fortsatt står og minner oss om denne innsatsen. Så betydningsfullt ble dette arbeidet, at huset i dag er fredet. De mest kjente utstillingene ble "Flaskeberget" fra 1936, som tok for seg følgene av alkoholbruk, og "Vasshølet" fra 1939, som tok fatt i slitet med vannbæring til hjemmene og de elendige hygieniske forholdene som fulgte med. Til denne siste utstillingen bidro Kirsten Sand.

Et annet tiltak i samme ånd var *Oslo Byes Vels boligundersøkelse* som foregikk under krigen. Ideen var unnfanget av arkitekt Carsten Boysen, en arkitekt med sterkt sosialt engasjement. I 1942 sendte han, sammen med arkitekt Jens Selmer, en henvendelse til Oslo Byes Vel om å gjennomføre et slikt arbeid: "... en undersøkelse av hvorledes de siste års boligbygging fungerte i bruk, og hvilke møbleringsbehov beboerne hadde."⁸ Tema var altså ikke bare boligens utforming, men også hva man fikk til innenfor de rammene som den enkelte familien hadde til rådighet. Trangbodhet og mangel på tidsmessige fasiliteter, som kaldt og varmt vann, var selvsagte emner – men ikke bare det. Arkitektene skulle også registrere hvordan folk flest innrettet seg.

Ideen ble grepet, og det ble nedsatt et styre med Jacob Christie Kielland som formann. Carsten Boysen ble ansatt som undersøkelsens leder. I ledende posisjoner var også arkitektene Herman Munthe-Kaas og Arno Berg. Boysen skulle senere bli en fremtredende boligforsker ved Norges Byggforskningsinstitutt, Munthe-Kaas bli en av våre ledende funksjonalister i kompaniskap

med Gudolf Blakstad, og Arno Berg ble Oslos første byantikvar. Dette var med andre ord en dyktig og ressurssterk gruppe. Rundt hundre arkitekter, bygningsingeniører og psykologer skulle etter hvert bli knyttet til arbeidet. Kirsten Sand var med like fra starten.

Overbefolkete leiligheter var et gjennomgangstema. I mange hjem var beboerne, til tross for dette, styrt av at det skulle være representativt. Det kunne manifestere seg slik, at selv under meget enkle og trange forhold kunne en overmøblert stue være viktigere enn individuelle soveplasser og plass for hygiene. Unødvendig usunne levekår kunne være resultatet, og det ga svært mye arbeid for husmoren. Arkitektene registrerte ikke bare. De kommenterte og demonstrerte hvordan man kunne innrette seg med enkle midler. De var på misjonsmarken.

Det var altså ikke bare ute i Europa at forholdene var dårlige. Også i Oslo viste det seg at en studie som kunne gi utgangspunkt for forbedringer, var på sin plass. Men arbeidet hadde i tillegg andre siktemål. Mange arkitekter fikk beskjeftigelse i en tid da det var viktig å holde seg borte fra okkupasjonsmaktens tilbud om oppgaver. Dessuten fikk man på en elegant måte oppsporet mulige dekkleiligheter.

I ettertid ble Boligundersøkelsen publisert med Odd Brochmann som redaktør. Også han var arkitekt og etter hvert en sentral aktør i norsk arkitektur, som professor ved NTH og forfatter for både arkitekturhistorie og arkitektenes egen historie. De i alt fem bindene som ble utgitt mellom 1948 og 1961 i kjølvannet av Boligundersøkelsen, forteller mye om trangboddhet, om hvilke idealer som rådet, og hvordan familier har innrettet seg som best de kunne.⁹

Vi må kunne tenke at for Kirsten Sand har erfaringer og kunnskap fra Helserådet og deretter Boligundersøkelsen i Oslo kommet til adskillig nytte. Det første hun tok fatt på da hun ankom det brannherjete landskapet i nord, var da også registreringer av behovene i samtaler med dem hun skulle bistå. Når Kirsten Sand så energisk gikk inn i gjenoppbyggingen av landet, hadde hun i to perioder erfart mye om krig, kjent virkningen av krakk og knapphet og sett bolignøden på nært hold.

Egen arkitektpraksis

I Oslo hadde Kirsten Sand prosjektert boliger like frem til 1940. De tidligste arbeidene utviklet hun arkitektonisk som en forlengelse av arbeidet med Diakonhjemmets elevhjem, innenfor 1920-årenes nyklassisistiske formspråk. Et eksempel som har fått stå forholdsvis urørt siden oppførelsen, er bolighuset Anton Schjøths gate 23 oppført i 1930, med to leiligheter flott beliggende ut mot friområdet *Idioten*. Huset befinner seg utvilsomt innenfor de nyklassisistiske rammene, men med vinduer som trekkes ut mot bygningens hjørner, og vitner om nye tendenser og

Ill. 2. Anton Schjøth's gate 23, tegnet av Kirsten Sand og oppført 1930. Boligen for to familier ligger med vakkert utsyn over "Idioten" friområde i Oslo. Arkitekturen markerer hvordan hun beveget seg fra 1920-årenes nyklassisistiske formspråk, forsiktig over mot en begynnende funksjonalisme. Foto: Elisabeth Seip.

påvirkning fra det som skulle bli funksjonalismes idealer og kjennetegn. I samme strøket tegnet hun også Vallegata 9 i 1932, en forsiktig men oppfinnsomt modellert murblokk med 19 leiligheter i et villakvarter, hvor krevende tomte- og solforhold håndteres dyktig. Nå er de klassiserende attributtene borte og funksjonalismen mer enn anes.¹⁰ Den lille boligblokken har senere fått tilskudd i form av vår tids balkonger, men det preget av enkelhet som Kirsten Sand ga anlegget, kan stadig tydelig leses.

Eneboligen Skøyenveien 32 sto ferdig oppført i 1933 som et fullt utviklet "funkishus" som fant veien til tidsskriftet *Hus og Have* i 1934. Wenche Findal siterer Sands beskrivelse av ønsket om å oppfylle modernismens krav og knytte hus og have sammen og gjøre lys, luft og grønt til en enhet i samsvar med byggherrens bestilling.¹¹ Her har Kirsten Sand formet en fullt utviklet villa i funksjonalismens ånd, typisk for tidens norske tolkninger i tre av periodens idealer: rene former,

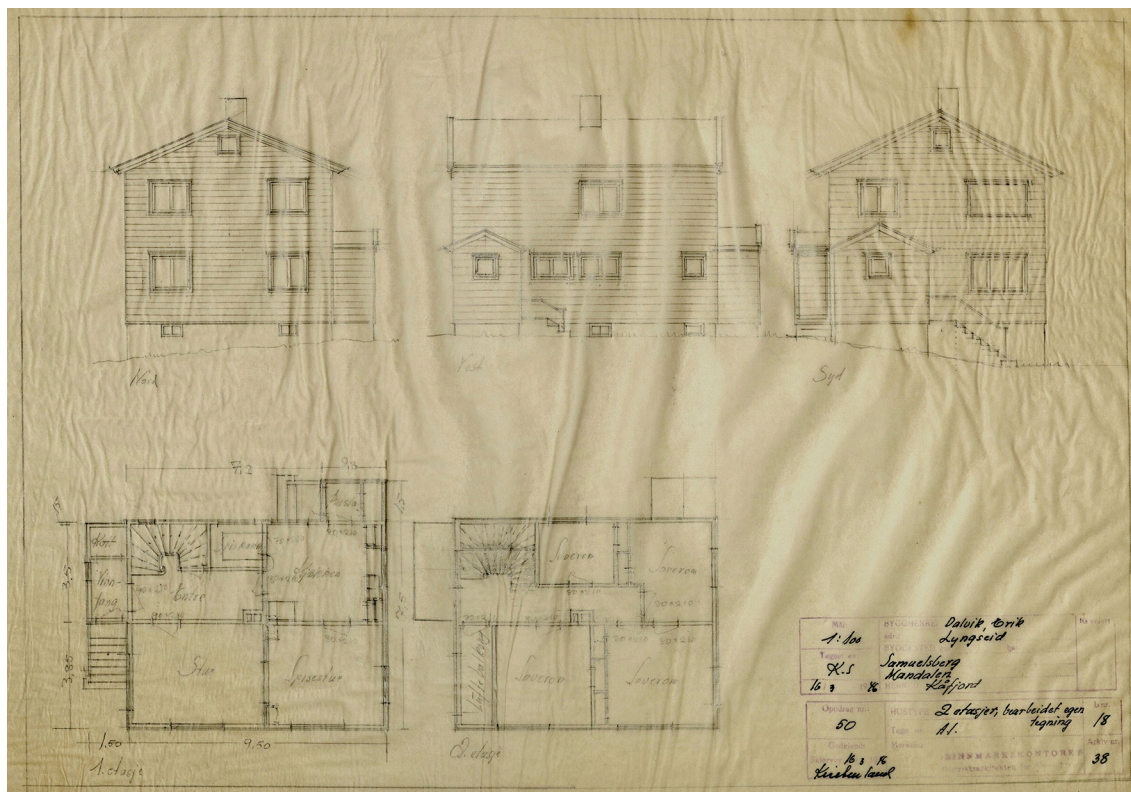

Ill. 3. Vallegata 9 i Oslo, 19 små leiligheter i en boligblokk tilpasset omgivelser preget av villabebyggelse. Tegnet av Kirsten Sand og oppført 1932. Foto: Elisabeth Seip.

flate eller lave tak, store vinduer – gjerne plassert i hjørnene, klassisismens symmetri er forlatt og god kontakt mellom inne og ute er vektlagt. Huset er i dag sterkt endret.

Ytterligere et par boliger kjenner vi adressen til, som Mehlumveien nr. 42 fra 1937 og nr. 40 fra 1939 på Røa, nær Lysakerelven og i Oslos utkant. Boligstrøket består fra gammelt av mindre eneboliger, og Kirsten Sand har tegnet enkle trehus i tradisjonell utforming med saltak og knappe detaljer. Det er tydelig at begge boligene har vært utsatt for adskillig endring gjennom årene, særlig påbygg. Slik kan de ikke lenger regnes som typiske for hennes arbeid. Også enkelte andre eksempler i Oslo kan spores fra denne perioden, som til Sogn hageby, men dessverre uten presise adresser som gjør dem tilgjengelige for nærmere studier.

Det er grunn til å merke seg at hun tegnet et våningshus for Annie Giæver i Havnes på Uløy i Nordreisa i Troms 1938. Havnes var og er et av de siste minnene om nessekongenes liv og virke i nord. Handelsstedet, som i dag er fredet, ble spart for tyskernes branner fordi de allerede den gang oppfattet det som et kulturminne. Ikke underlig at besøket i 1938 gjorde inntrykk på Kirsten Sand. Dette oppdraget introduserte og begeistret henne for Nord-Norge og ble enda en brikke som la grunnlaget for innsatsen i 1945.

Ill. 4. Bolig i to etasjer i Kåfjord i Troms, tegnet av Kirsten Sand. Etter forholdene et rommelig hus med nær 65 kvadratmeter grunnflate. Typiske trekk er praktisk luftebalkong og rommelig kjøkken med direkte forbindelse til matbod og egen inngang. Kilde: Interkommunalt arkiv Troms.

Gjenreisningsboligens organisering

Da Kirsten Sand i 1955 fylte 60 år, skrev Jacob Christie Kielland en hyllest i *Arkitektnytt*. Han beskrev hvordan hennes arbeid som boligkontrollør i Oslo kommunes helseråd hadde gitt henne innsikt i hvor dårlig mange bodde og hvilke følger det kunne få, og fortsatte: "Så kom krigen med alle dens ødeleggelser som drev henne intuitivt frem mot den bedrift hun gjorde i samme øyeblikk frigjøringen kom." Videre skrev Christie Kielland at hun "... kastet umiddelbart alle broer av, søkte permisjon fra sin stilling, tok sin ryggsekk og sin sovepose og dro ukallet direkte dit hvor arkitekter kunne gjøre en innsats i en kritisk situasjon – til Finnmark og Nord-Troms."¹²

Denne forfatteren intervjuet Kirsten Sand i 1984, den gang som bakgrunn for artikkelen som skulle skrives om henne i *Norsk kunstnerleksikon*.¹³ Til det opplagte spørsmålet "Hva fikk deg til å dra nordover?" svarte hun litt henslengt at hun hadde brukt mye tid under krigen på å hjelpe

III. 5. Bolig i én etasje tegnet av Kirsten Sand. Møbleringen er inntegnet, og viser at det ikke var mye plass. Denne, og andre av Sands tegninger fra hennes tid som distriktsarkitekt, ble funnet i et privatarkiv i Lyngen kommune for bare noen år siden. Kilde: Interkommunalt arkiv Troms.

sin søster og hennes barn. Så syntes hun at hun ingen krigsinnsats hadde gjort, nå ville hun gjøre noe. Hun hadde ikke egne barn å ta hensyn til. Begge foreldre var døde like før krigen. Men alt sett i sammenheng, tegner det seg et grunnleggende ønske om å bidra og et betydelig sosialt sinnelag som drivkraft.

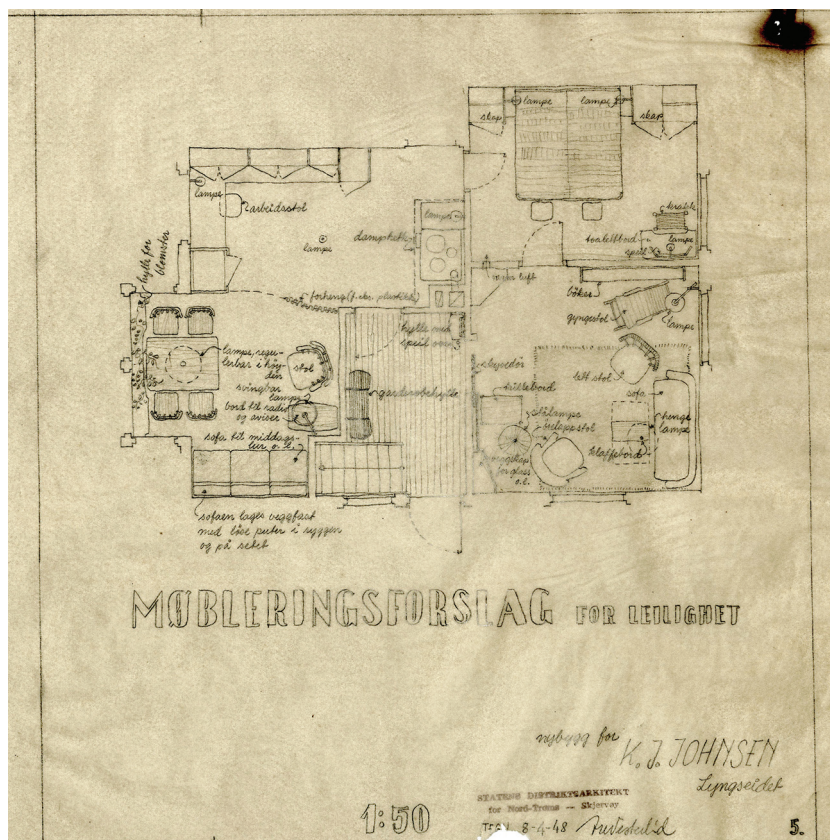
Betrakter man fotografier fra Finnmark og Troms tatt sommeren 1945, så ser man hvor modig det var å gi seg i kast med oppgaven: Ikke et helt hus å øyne, knapt en brygge eller båt. Fantest det fremkomstmidler? Hvor skulle hun bo? Hvem var det å snakke med? Like fullt dro hun, og en registrering av tilstand og behov var det første hun tok til med. Verdifull dokumentasjon gikk til myndighetene i sør. Nye boliger måtte skaffes, for folk vendte tilbake – til tross for forbud og påbud om å vente litt til der sør!

Kirsten Sand ikke bare registrerte, men bidro også med klare mål for den nye bebyggelsen. Der konsentrerte hun seg særlig om boligens organisering. Hun snakket med kvinnene og bygget

planløsningene opp rundt deres arbeidsplass: Kjøkkenet med behov for både å tilberede mat, i et tilnærmet naturalhushold, og samtidig ha oversikt over familien; bryggerhus greit tilgjengelig og boder for mat og til brensel som kunne nås uten å gå ut. Luftemuligheter for klær og sengetøy på en liten balkong, så ikke alt stadig måtte bæres ut og inn av huset, ble som en signatur for hennes hus. Tuberkulosen hadde herjet og jevnlig lufting av sengetøy var

en betydelig oppgave for husmoren. Enkle, men viktige tiltak var dette. Til dels ble de sett på som unødvendige og uhensiktsmessige av mennene. Her gjorde Kirsten Sand en særlig innsats for kvinnene etter å ha satt seg grundig inn i deres oppgaver. Ingebjørg Hage har utdypet dette i sin doktorgradsavhandling om gjenreisningen og senere i en artikkel i *Acta Borealia*, som særlig beskriver kvinners rolle i planleggingen i nord.¹⁴

Et av de klare standpunkt Kirsten Sand formulerer, er at kjøkkenet må gi god plass for arbeidet. Dette rommet, hvor det er varmt og godt, skal også gi plass for familiens sysler, og husmoren og hennes helt sentrale arbeid skal ikke isoleres. Med andre ord: funksjonalismens begeistring for det minimale laboratoriekjøkkenet, slik vi finner det i tallrike boliger fra denne tiden, ble lagt bort til fordel for en helt annen holdning.

III. 6. Møbleringsplan for K. J. Johnsen, Lyngseidet. Kirsten Sand ledet mange unge arkitekter som kom til Troms for å bistå. Flere fikk senere sentrale posisjoner i arkitektenes fagmiljø, som Are Vesterlid, som har signert denne tegningen. Kilde: Interkommunalt arkiv Troms.

Ill. 7. Olderdalen kirke i Kåfjord, tegnet av Kirsten Sand og oppført 1949. Boliger var viktigst under gjenreisningen i etterkrigstida, men ikke tilstrekkelig. Alt manglet, uthus, kaier, veier, vann og elektrisitet – og forsamlingshus, som kirker. Foto: Ingebjørg Hage 2007.

Det var ikke slik at alt gikk smertefritt, skriver Jacob Christie Kielland i artikkelen til 60-årsdagen: "... vondord har hun måttet ta i mot nå og da. Men så har hun rystet mismotet av seg og gått videre i sitt arbeid." Og *Arkitektnytt* følger opp: Til 100-årsdagen er det Ingebjørg Hage som skiver og omtaler henne som "kvinnenes talsmann" som utviklet den viktige argumentasjonen for gode og hensiktsmessige løsninger. Et laboratoriekjøkken var ikke noe for Kirsten Sand, som siteres slik: "Etter min mening har vi ingen sjanse til å få husmødrene som helhet med i samfunnsmessige og sosiale interesser på like fot med mennene når en skal trykke sammen veggene i kjøkkenet og lukke henne inne i et rom som ikke har plass til andre enn henne selv".¹⁵

Allerede i 1945 ble Kirsten Sand ansatt i en midlertidig stilling som distriktsarkitekt for de krigsskadede kommunene i Nord-Troms, og sa fra seg sin gode og trygge posisjon i Oslo. Basen ble Skjervøy med perioder ved andre, mindre arkitektkontorer, inntil hun flyttet til Tromsø som Husbankens distriktsarkitekt i 1952 og ble boende der. Da hadde arkitekter søkt nordover i hennes

kjølvann og arbeidet under hennes ledelse. Mange var unge, flere var kvinner, for etter 1945 kom det kvinner til faget. Mange har gått en god skole hos Kirsten Sand. Vi gjenfinner dem senere som vel etablerte og blant våre dyktigste by- og boligplanleggere.

”Sand-huset” i Tromsø

Gjenreisningshusene var enkle og praktiske. Karakteristisk er små trehus med saltak, ofte reist på høye grunnmurer. Mye ble bygget ”på frihånd”, eller i alle fall friere enn arkitekten hadde sett for seg i forhold til tegningene. Det var langt til myndighetene og man måtte hjelpe seg som best man kunne. Materialknappheten var konstant og de som vendte tilbake hadde egne meninger. Mange steder har det senere vært både naturlig og nødvendig å endre, forbedre og utvide. Det er dermed få hus som står slik de ble tegnet og oppført umiddelbart etter krigen.

Desto mer betydningsfullt er det i denne sammenheng at Kirsten Sand i 1952 oppførte sitt eget hus i Tromsø, i Mellomveien 130 nær Tromsø museum. Dette skulle være et prøvehus i demonstrasjonsøyemed, og slik kan vi studere de idealene hun arbeidet etter, både når det gjaldt planløsningen og materialbruk.

Også Sand-huset har knappe former der det trykker seg litt ned i terrenget mellom bjørketrær. Planløsningen er, typisk for henne, bygget opp rundt kjøkkenet. Kjøkkenet er rommelig og fyller en fjerdedel av stuens kvadrat, men er ikke skilt fra denne, for glassvegger sørger for å opprettholde kontakten. Den som styrer i kjøkkenet skulle også kunne ha et øye på sin familie. Samtidig var det, slik hun hadde agitert for, sørget for kort vei til vaskerom og boder for mat og ved på samme plan. Den siste, vedboden, fikk hensiktsmessig dør også rett ut i det fri. Kjeller var dermed regnet for unødvendig og huset kunne oppføres rimelig.

Riksantikvaren vedtaksfredet i 2002 Sand-huset. Fredningsprosessen er ennå ikke helt avsluttet. Men Riksantikvaren skriver:¹⁶

... Det var et eksperiment i oppføring av kjellerløse bolighus og planløsningen var også ny. Den var halvåpen og spesialtilpasset kvinners arbeidsforhold i hjemmet. Kirsten Sand bodde selv i huset og det er et ganske intakt 50-tallshus med tanke på materialer, farger og konstruksjoner.

Bygningskroppen er mer sammensatt enn for de første gjenreisningshusene, og et karnapp beriker både eksteriør og interiør. Men saltaket og luftbalkongen er fremdeles viktige elementer, og materialene er typiske for 1950-tallet. Arbeidet med fredningen ga bygningen oppmerksomhet

før nye beboere kunne komme til og gjøre store inngrep i en arkitektur som baserer seg på de knappe virkninger og detaljer.

Det er interessant at Sand bygger slik: en enebolig for en enslig kvinne. Hun begrunner med at hun skal oppføre et eksperimenthus, og det gjør hun. Det krever imidlertid en moden kvinne med opparbeidet selvfølelse å gå til et slikt skritt. I 1952 var det fortsatt rasjonering på materialer og strenge bestemmelse for hvor mye plass og hvor mange rom en husstand kunne disponere. Men hun

fikk det til. Her har hun utfoldet seg friere som arkitekt, og kunnet forme et hus med plass til mange instrumenter og ikke minst et flygel. Her kunne det øves og her kunne hun også fritt undervise barn i musikk!¹⁷ Musikkskole for barn var ett av hennes anliggender. Det som var nødvendig å ha før, kopier av arkitekttegninger, kunne nå gjøre bedre nytte som varebind på barnas notehefter.¹⁸

Kirsten Sand stiftet ikke egen familie. I det skilte hun seg for øvrig ikke fra samtidige kvinner i faget. De var rett nok ikke mange, og de byr ikke på grunnlag for en bredere statistikk. Det må likevel være lov å merke seg at de første, pionerene, innrettet seg som henne. Det gjelder også for de første kvinnene i andre yrker vi kan sammenligne med, som jurister.¹⁹ Innsats både for fag og småbarnsfamilie lå utenfor det en kvinne kunne makte. Ikke sjelden hadde de ansvar for andre, som søskenflokkene. De som giftet seg forsvant fra faget.

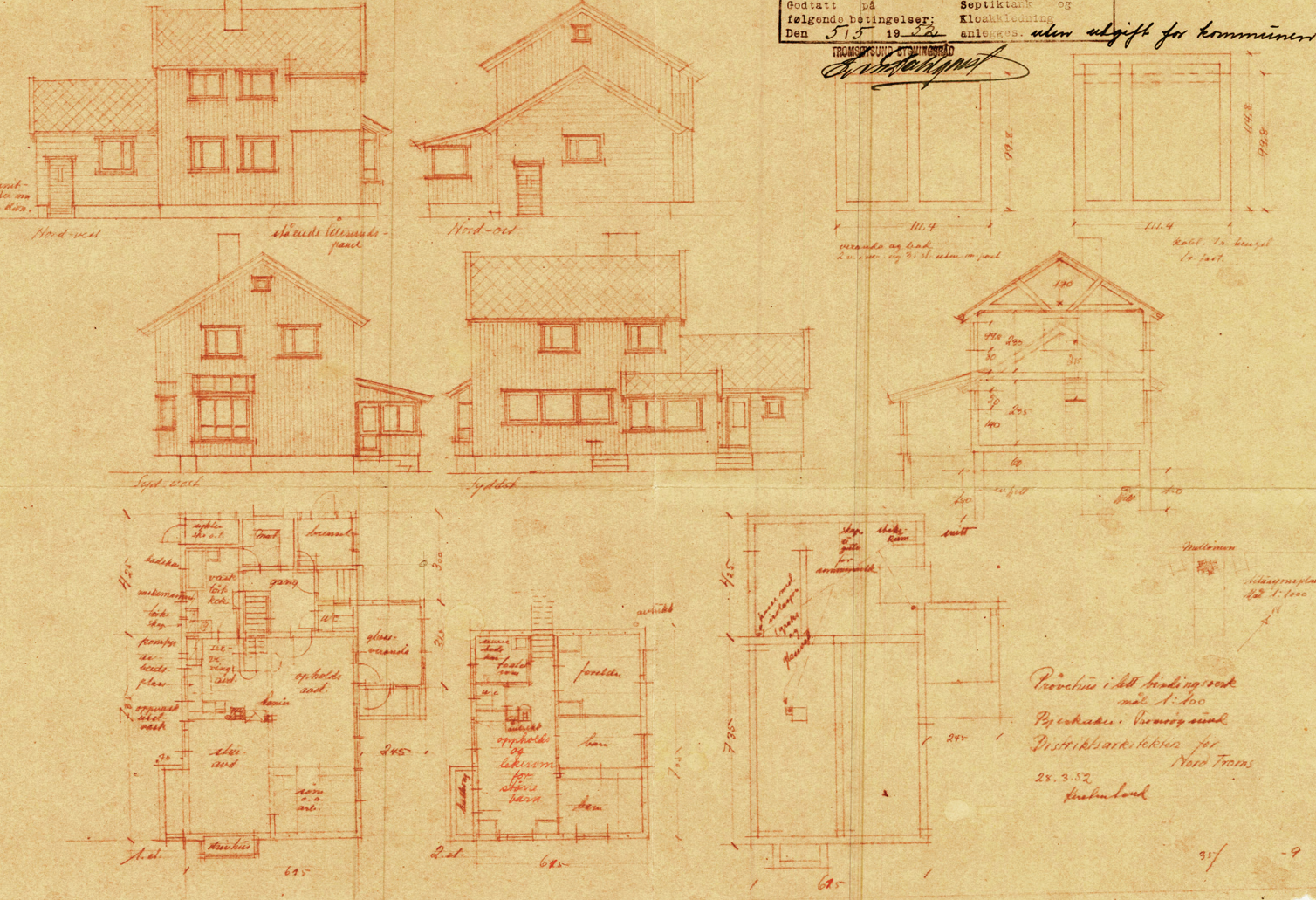
Allerede i 1965, da hun pensjonerte seg fra arbeidet som distriktsarkitekt, fikk Kirsten Sand Kongens Fortjenstmedalje i gull. I 1983 fikk hun *Teskjekjerringprisen* for sin innsats for barn i musikken. Det tok litt lenger tid for arkitektenes forening å forstå Kirsten Sands betydning, kan hende nettopp fordi hun i arkitekturen spilte med sordin. Men i 1995 ble hun utnevnt til æresmedlem av Norske Arkitekters Landsforbund: "For hennes betydningsfulle engasjement innen boligsaken og store innsats under gjenreisningen i Nord-Norge". Da rundet hun hundre. Et halvt år senere var hun borte.

Ill. 8. Kirsten Sands eksperimenthus og eget hjem i Mellomveien 130 i Tromsø, tegnet i 1952. Her demonstrerte hun planprinsipper og prøvde ut materialer. Foto: Torbjørn Andersen/Arkitekturguide for Nord-Norge og Svalbard 2005.

Godtatt på Septiktank og
 følgende betingelser: Kloakkledning
 Den 5. 15. 19 52 anlegges uten selgift for kommunen

TROMSØSUNNBYGGERI
 K. Sand

Kirsten Sand levde et langt liv og fikk dermed oppleve den oppmerksomheten som ble hennes arbeid til del, etter hvert som etterkrigstidens bebyggelse og gjenreisningsarkitekturen fikk en plass i den nære arkitekturhistorien. I ettertid må vi bare bebreide oss selv at hun og andre kvinner som gikk foran i arkitekturfaget, ikke har fått større oppmerksomhet. Sporene etter deres innsats blir derfor få og utydelige. Kirsten Sand har gitt oss noen gløtt inn i denne historien fordi hun var særlig opp-tatt av hva kvinnene mente, og arbeidet i forhold til det. Hun arbeidet også innenfor en offentlig sfære hvor mye måtte dokumenteres.²⁰ Derfor vet vi noe om hva hun tenkte og kan anerkjenne hennes originale bidrag til bebyggelsen som ble reist etter 1945.

Ill. 9. Kirsten Sands plan og fasadeoppriss, datert 23.3.1952. Fra Tromsø kommunes byggesaksarkiv.

Kilder

- Aftenposten* 11.4.1983, "Prøysenprisen utdelt"
- Arkitektur og dekorativ Kunst*, "Eksamen ved NTH", Kristiania 1919, s. 63
- Brochmann, Georg (red.), "Sand, Kirsten Eleonore Helena", *Vi fra N.T.H. De første ti kull 1910–1919*, Oslo 1934, s. 260
- Brochmann, Odd, "By og bolig. En beretning om boligkulturens utvikling i Oslo", *Oslo Byes Vels boligundersøkelse*, bind 1, Oslo 1958
- Byggekunst* 1924, "Østkantsykehuset. Utdrag av komiteens innstilling til Kristiania Formandskap", s. 57–63
- Findal, Wenche, *Mindretallets mangfold. Kvinner i norsk arkitekturhistorie*, Oslo 2004
- Fischer, Gerhard, "Det 5te nordiske arkitektmøte 28. juni–1. juli 1920", s. 35–38; "Et moderne Rolandskvad i ubunden stil", s. 39–41, *Byggekunst*, Kristiania 1920–21
- Hage, Ingebjørg, "Kirsten Sand – 100 år", *Arkitektnytt* 1995, s. 366 og 377
- Hage, Ingebjørg, *Som Fugl Fønix av asken? Gjenreisingshus i Nord-Troms og Finnmark*, Oslo 1999
- Hage, Ingebjørg, "Reconstruction of North Norway after the Second World War – New Opportunities for Female Architects?", *Acta Borealia*, 2/2005, s. 99–127
- Kielland, Jacob Christie, "Kirsten Sand 60 år", s. 210–211, *Arkitektnytt* 1955
- Nordlys* 27.11.1970, "Kirsten Sand 75 år"
- Nyquist, Joar og P. D. Hofflund, *Oslo gårdkalender. Nybygg 1925–1945*, Oslo: Fredhøis Forlag, 1946
- Seip, Elisabeth, "Arkitekt betyr overbyggmester", *Kvinnenes kulturhistorie*, bind 2, s. 307–313, Oslo 1985
- Seip, Elisabeth, "Kirsten Sand", *Norsk kunstnerleksikon*, bind 3, Oslo 1986, s. 437–438
- Støren, Thordis, *Justitias døtre. De første kvinnelige jurister*, Oslo 1984
- Sæterdal, Anne (red.), *Byggekunst* 8/1980, temanummer "På kvinners vilkår", Oslo 1980
- Tostrup, Thomas, "Noen refleksjoner over en småhusundersøkelse i Sarpsborg", s. 90–91, *Byggekunst*, Oslo 1946

Andre kilder

- "Kirsten Sand-huset", Dag Magnus Andreassen, Troms fylkeskommune,
<https://www.youtube.com/watch?v=kLoew80O4PM> (video spilt november 2014)
- Kirsten Sand intervjuet av Elisabeth Seip, Tromsø 1984

Noter

- 1 Kirsten Sand ble født i Kristiania 1895 og levde et særdeles langt og aktivt liv inntil hun døde i Tromsø 1996. Hennes far var sorenskriver August Nicolaus Sand og moren, Constance Hirsch, var lærer.
- 2 *Arkitektur og Dekorativ Kunst* 1919, s. 63.
- 3 Randi Holwech ble billedkunstner.
- 4 Reppen ble fengslet og satt i konsentrasjonsleire i Tyskland fra 1941. Våren 1945 ble han tragisk skutt under fangetransport i Østerrike.
- 5 Oslo Museum, http://www.oslobilder.no/OMU/OB.Z20820?query=%22sand%22&count=30&search_context=1&pos=25
- 6 *Byggekunst* 1924, s. 57–63.
- 7 For studietur til Stockholm, se Fischer 1920, s. 35–41.
- 8 Brochmann 1958, forord.
- 9 Odd Brochmann (red.), *Oslo Byes Vels Boligundersøkelse*, Oslo 1948 til 1961.
- 10 Nyquist og Hofflund 1946, s. 13 og 341.
- 11 Findal 2004, s. 94–95.
- 12 Kielland 1955, s. 210.
- 13 Seip 1986, s. 437–438.
- 14 Hage 2005, s. 114–117.
- 15 Sand sitert i Hage 1995, s. 366.
- 16 www.kulturminnesok.no: "Kirsten Sand-huset" (mai 2015). Se også "Kirsten Sand-huset", <https://www.youtube.com/watch?v=kLoew80O4PM> (november 2014).
- 17 I 1970 intervjuet avisen *Nordlys* henne hjemme i Mellomveien og bemerket alle instrumentene: Her er noter i mengder og flygel, og hun underviser i fløyte, fiolin, bratsj og cello. Sand startet opp med musikkundervisning for barn allerede på Skjervøy. I Tromsø ble det drift av Tromsø Orkesterskole som, etter hvert og med sterkt påtrykk fra henne, ble Tromsø kommunale musikkskole. Deretter ny oppstart med egen kulturskole i Tromsø og på Kvaløya, turneer med barna og samspill med andre musikere. For alt dette fikk hun *Teskjekjerringprisen* i 1983. Fortsatt arrangeres *Kirsten*

Sand-kurset. Hvert år i august kommer barn fra Nordland, Troms og Finnmark, fra Arkhangelsk i Russland og fra Ringkøbing i Danmark til Tromsø og spiller sammen i en uke til ende.

18 Kirsten Sand intervjuet av Elisabeth Seip, Tromsø 1984.

19 Støren 1984.

20 Kirsten Sands privatarkiv fra hennes tid som distriktsarkitekt i Nord-Troms er funnet i senere tid. Det inneholder hustegninger – originaltegninger, skisser og interiørforslag. Se "Et funn", Frøydís Antonsen, Troms interkommunale arkiv, Digitalt fortalt, <http://digitaltfortalt.no/things/et-funn/H-DF/DF.2660> (video spilt november 2014).